

Inkunabeln SUMMA GAUFREDI

Genom vänligt tillmötesgående av Docenten, Teol. Dr Hilding Johansson, Mariestad, har innehållet i rubr. latinska skrift blivit belyst på ett utomordentligt sätt. Härigenom har bokens innehåll och ändamål blivit tillgängligt för envar, vilket är av stort värde.

Då boken förutom sitt juridiska och teologiska innehåll i sig själv är en raritet, kan det finnas anledning att närmare granska den även i andra avseenden. Förutom dess yttre fysikaliska data är papperet i boken, främst genom förekomsten av en serie vattenmärken, väl värt ett studium. De uppgifter om boken, som härmed redovisas, är på intet sätt uttömmande, men kan möjligen i all sin knapphet vara av intresse och möjligen ge anledning till bl.a. pappershistoriska kommentarer.

Inkunabeln "Summa Gaufredi" äges av Mariestads Stadsbibliotek, och till dess chef, Stadsbibliotekarien Svante Sandberg, uttalas härmed ett tack för att boken ställts till vårt förfogande på biblioteket under granskningsarbetet.

Mariestad i juni 1973.

Harry Ericson

Erik Witting

SUMMA GAUFREDI

En teologs presentation av inkunabelns innehåll.

En synnerligen sällsynt bok har i dagarna kommit i Mariestads stadsbiblioteks ägo. Den tillhör den dyrbara och ovanliga typ av boktryck, som kallas inkunabler. Ordet inkunabel betyder egentligen vaggga och därmed menas, att en sådan bok är tillkommen i boktryckerikonstens barndom eller - närmare bestämt - senast 1499. Den bok det här är fråga om är tryckt i Köln omkring 1470. Detta är ett mycket tidigt tryckår. De allra första trycken kom nämligen vid seklets mitt.

Redan till det yttre är boken mycket ståtlig. Formatet är kvarto (något mindre än vanligt folioformat) och sidantalet är inte fullt 300. De kraftiga träpärmarna är klädda med blindpressat skinn och ursprungliga. Två spännen, som alltjämt är fullt användbara, håller ihop boken. Hörnbeslagen är fortfarande kvar, och mitt på vardera pärmen finns en s.k. mittblomma i mässing. Pärmarna är rikt ornamenterade. På den främre läser man i vacker medeltidsstil Summa Gaufredi, vilket är bokens namn. Tilläggas bör, att varken pärmar eller blad tillfogats några skador under århundradenas lopp. Var och en som sysslat med äldre tryck måste oförbehållsamt erkänna, att Summa Gaufredi är en fröjd för ögat.

Europas inkunabler, som inte är alltför många till antalet, är numera väl kända tack vare intensiv forskning. I spetsen har framför allt tyskarna gått. Sålunda utges sedan 1925 i Leipzig den magnifika Gesamtkatalog der Wiegendrucke, som förtecknar alla kända inkunabeltryck. Tyvärr är denna katalog, som finns tillgänglig även på svenska universitetsbibliotek, ännu långt ifrån färdig. Av äldre inkunabelkataloger kan nämnas den i Nürnberg av G.W.Panzer år 1793 utgivna Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD i nio delar. I vårt land har i synnerhet riksbibliotekarien Isak Collijn (död 1949) ägnat sig åt detta viktiga ämne. Av hans arbeten framgår att intet exemplar av Summa Gaufredi finns antecknat för något svenskt bibliotek. Inte ens British Museum i London synes äga något exemplar. Däremot uppges ett defekt sådant finnas i Cambridge. Det är således en verkligt

unik bok, som kommit till Mariestad.

Böcker har sina öden, brukar man säga. Detta gäller i hög grad om Summa Gaufredi. Låt oss söka följa bokens långa historia. Den trycktes alltså i Köln omkring 1470. Några decennier senare fanns den i Skara. En ägareanteckning på första bladet meddelar nämligen: Liber magistri Haquini Mörch archidiaconi Scarensis, d.v.s. ägaren hette Haquin Mörch och var ärkediakon i Skara. Stilen är typiskt senmedeltida, och någon tvekan om anteckningens äkthet råder inte. I främre pärmens insida finns en senare anteckning, som meddelar, att denne Haquin Mörch dog den 15 mars 1519.

Ärkediakon eller ärkedjäkne var en högt uppsatt ämbetsman inom det medeltida domkapitlet. I regel stod han närmast efter biskop och domprost i rang. Hans närmaste uppgift var att sköta den kyrkliga förvaltningen inom stiftet. Vid ett par tillfällen under biskop Vincentius' tid (1505 - 20) nämnes i Vatikanarkivets papper en kanik vid namn Mörch. Sannolikt bör denne vara identisk med ägaren till Summa Gaufredi. I båda anteckningarna betecknas han som magister, d.v.s. innehavare av högsta lärdomsgraden, nuvarande doktorsgrad. Alla domkapitelsmedlemmar var för övrigt graduerade vid denna tid. Sin magistergrad har Mörch med största säkerhet avlagt vid något utländskt universitet. Då medeltida universitetskataloger numera är kända från de flesta lärosäten, bör det vara möjligt att närmare klargöra detta. Jag hoppas kunna återkomma härtill i sannat sammanhang. Det är ett rimligt antagande, att Mörch hemfört sin bok i samband med sin utbildning. Då Summa Gaufredi är en juridisk handbok, verkar det mycket rimligt, att den som skötte förvaltningen vid Skara domkapitel ägde just en sådan.

Samma hand, som har nedskrivit den nyssnämnda anteckningen om Mörchs död, har nedtecknat ytterligare några notiser i vår bok. Enligt dessa har Summa Gaufredi genom testamente övergått till kaniken i Skara Sveno Jacobi. Detta tillägg är genom en participkonstruktion kombinerat med den äldre ägareanteckningen. De båda stilarnas olika ålder framgår tydligt.

Kaniken i Skara är en i reformationens historia väl känd person. Han blev 1530 biskop i Skara. Vid Mörchs död 1519 var han sannolikt dekan i domkapitlet. Biskop Sven var en ofta anlita man av Gustav Vasa och var t.o.m. påtänkt som vår förste evangeliske ärkebiskop. Boupp-teckningen efter honom, som förrättades den 22 augusti 1554, finns bevarad i Riksarkivet. Häri ingår en lista på 40 olika bokverk, de flesta av teologisk och juridisk natur. Man vet dock, att hans bibliotek var

ännu större. Av boklistan framgår, att biskopen verkligen ägt ett exemplar av Summa Gaufredi. Det måste vara den bok, som nu kommit till Mariestad.

En kännare av äldre biblioteksbestånd i Skara har meddelat, att biskop Svens böcker brukar innehålla unika teckningar i marginalen. Dessa utgörs av en hand, som pekar in mot något bestämt stycke i texten. Summa Gaufredi har just några sådana teckningar.

Det bör framhållas, att samtidigt med Summa Gaufredi fanns nyligen ytterligare tre inkunabler till salu. Mycket talar för - bl.a. likartade ryggetiketter - att även dessa tillhört biskop Sven i Skara. En av dem, Farinator, Lumen Animae, tryckt i Strassburg år 1482, inköptes nyligen till Skara stiftsbibliotek. Den boken innehåller för övrigt anteckningen Liber ecclesiae Scarensis, d.v.s. Skara kyrkas bok. De andra två inkunablerna var arbeten av den medeltida teologen Bonaventura.

Inuti pärmen till Summa Gaufredi finns ett större märke med orden Tidö bibliotek. Härmed menas det kända Oxenstiernska biblioteket på Tidö i Västmanland. Tydligt har Summa hamnat i denna samling, för närvarande oklart hur detta skett. Helt nyligen var boken upptagen i en katalog från Thulins Antikvariat i Stockholm, och det var här som stadsbibliotekarie Svante Sandberg påpassligt inköpte densamma.

Summa Gaufredi är naturligtvis helt skriven på latin. Den är tryckt med text i tvenne spalter. Initialerna är vid nya stycken vackert färgade i rött och blått. Här och var i marginalen finns smärre sammanfattningar och tillägg, gjorda för hand. Språket är mycket elegant. Så uppvisar också det senmedeltida juristlatinets en sällsynt korrekthet. Man kan knappast tänka sig något område, där latinets många uttrycksmöjligheter kommer bättre till sin rätt än inom den kanoniska rätten, där en månghundraårig tradition utbildat sig. Summa innehåller dock en oerhörd mängd förkortningar av olika slag, ett slags stenografiskt system, vilket fordrar stor noggrannhet vid läsningen och mångårig träning.

Den kanoniska rätten var den medeltida kyrkans speciella rättsordning, men har också haft ett oerhört inflytande på all senare utveckling inom juridiken. "Få företeelser i andelivets historia ha varit av en sådan vittgående betydelse som den medeltida kanonistiken", säger en svensk rättshistoriker. Kyrkorättsstudiet hade under hög- och senmedeltiden sitt centrum vid universitetet i Bologna i Italien. Under 1100-1200-talen sammanställdes de lagsamlingar, som efter lärofadern fick namnet Decretum Gratiani och senare Kanoniska lagen. Flera

svenska blev under senmedeltiden doctor in decretis, d.v.s. i kanonisk rätt.

Genom nyssnämnde Gratianus av Bologna (död 1160) sammanfördes då gällande kyrkorättsliga bestämmelser till samlingsverket Decretum Gratiani. Samtidigt mognade kyrkorättsstudiet till en självständig vetenskap, den s.k. kanonistiken. De utanför Decretum Gratiani befintliga rättsreglerna ordnades i nya samlingar, vilka dock inte alla erhöll officiellt erkännande. År 1234 utgav påven Gregorius IX Liber extra (egentligen "Boken utanför Decretum"). Den kallades ofta Gregoriana och var ett verk av den påvlige kanonisten Raimundus av Pennaforte, tidigare lärare i kyrkorätt i Bologna. En ny samling, Liber sextus, kom 1298 och 1317 ytterligare en, Clementinae. Slutligen kom Extravagantes Joannis XXII och Extravagantes communes, vilka samlade upp nya dekret fram till 1484. Samtliga gällande rättssamlingar kallades vid medeltidens slut Corpus iuris canonici eller den Kanoniska lagen.

Lagböcker har olika indelningar, såsom balkar, kapitel, paragrafer och moment. Decretum Gratiani var indelad i trenne delar. Den första delen indelades i Distinctiones och dessa i canones. Den andra delen indelades i causae, dessa i quaestiones och vidare i canones. Den tredje delen indelades i Distinctiones och canones. Ett mycket invecklat förkortningssystem åtföljde juristernas användning av den kanoniska lagen.

Liksom en juris studerande i våra dagar inte kan nöja sig med att studera blott lagtexten, så var ett sådant förfaringssätt omöjligt under medeltiden. En mycket utförlig kanonisk litteratur kom ut till hjälp för tolkning av lagen. En sådan handbok var Summa, som sammanställdes av den påvlige kanonisten Gaufredus av Trano. En Summa är en bearbetning av den kanoniska lagtexten, men utläggningen följer inte lagboken kapitel för kapitel utan sammanfattar större avsnitt till en samling. Summan vill vara ett hjälpmedel vid studiet av den invecklade lagboken.

Redan en flyktig genomläsning av Gaufreds arbete visar, att däri finns nästan allt som en domkapitelsjurist behövde veta. Där redogöres ingående för de olika procedurerna vid tillsättning av biskop. De olika prelaturerna vid domkyrkan genomgås. Olika hinder för prästvigning diskuteras. Den viktiga testamentsrätten behandlas ingående.

I några avsnitt behandlar Gaufred munkordnarnas juridiska ställning inom kyrkan. Visserligen hade ordnarna egna regler men deras allmänna juridiska status måste regleras. Klostren var i allmänhet undantagna från biskoplig insyn och lagda direkt under kurian i Rom. Klostrens ekonomiska villkor var noggrant reglerade.

Den kanoniska lagen innehåller många liturgiska bestämmelser. Gaufred lägger den största vikt vid dessa. Utdrag från lagboken fanns under medeltiden oftast införda i de liturgiska handböckerna, såsom missalen, breviarier, manualet och pontifikalen. Hit hörde sådana för fromhetslivet viktiga frågor som tid och plats för mässan, dyrkan av relikier, sakramentsförvaltningen och det stora antal vigningar och invigningar, som den medeltida prästen hade att utföra i sitt ämbete. Juridiska bestämmelser fanns för kyrkobyggnaden och dess inredning liksom för patronatsrätten. Juridisk anknytning hade också de stränga fastebestämmelserna och den årligen återkommande bikten före påsk.

Då och då skymtar något av det invecklade medeltida kyrkoåret med sina många liturgiska komplikationer i form av flyttning av helgondagar o.dyl. Äktenskapet liksom de många slagen av tionde behandlas också i Summa Gaufredi.

Gaufred har indelat sin Summa i fem böcker eller libri, vilka ansluter sig till den kanoniska rättens olika distinctiones och canones. Vid särskilt besvärliga partier har korta sammanfattningar gjorts i marginalen och minnesord har satts ut.

Under senmedeltiden var Gaufreds Summa en mycket använd handbok i kyrkolagfarenhet och omtalas på flera ställen i diplomerna. Långt före 1470 var den känd i vårt land i form av handskrifter, tillkomna såsom avskrifter från det utländska originalet. I bevarade testamenten, som antingen är tryckta i det medeltida diplomariet eller förvaras i handskrift i Riksarkivet i Stockholm, förekommer Summa Gaufredi någon gång. Bland dem, som ägt boken, märks kyrkoherden i Skepptuna, Uppsala stift, Johan Ragvaldsson år 1348. Undersökningar, som gjorts av Kolsrud och Storm, visar, att boken varit använd och spridd även i våra nordiska grannländer.

Mariestads stadsbibliotek bör gratuleras till förvärvandet av en så unik bokskatt. Eftersom Mariestads superintendentur vid 1500-talets slut och 1600-talets början hade eget domkapitel och egen stiftsstyrelse, kan det ju vara lämpligt, att vårt bibliotek har någon bok, som härstammar från det medeltida Skara.

Hilding Johansson, teol. dr, docent vid Lunds Universitet.

(Ovanstående artikel har, med undantag för några tillägg, varit införd i Tidning för Skaraborgs län den 29/3 1968.)

Inkunabeln, några data om boken.

Bokens vikt: 2.625 gram.

Pärmformat: C:a 215 x 309 mm. Tjocklek \sim 8,5 mm.

Bokens blad: 208 x 293 mm.

Boken består av 294 blad.

Bindningen är utförd med totalt 30 lägg. Varje lägg består av 5 vikta ark med undantag av de två sista läggen, som innehåller 4 resp. 3 vikta ark.

Bokens blad är renskurna, förutom små rester av råkanter, som finns på några ställen. Ingenting motstrider att läggens och de handformade arkens format, förutom den sannolikt knappa renskärningen, är autentiska. Formarken mäter alltså något över 416 x 293 mm.

Bladens ytvikt varierar ganska mycket, uppskattningsvis 20-25%. Nättrådarna har varierande grovlek och täthet. Ett trådantal mellan $15\frac{1}{2}$ och 23 trådar per 25 mm har uppmätts. Kedjetrådarna är angivna vid avritade vattenmärken. Koordinater för angivande av vattenmärkenas lägen har av skäl som ovan nämnts ej angivits.

Varje formark innehåller ett vattenmärke. Dessa har getts beteckningarna "P", "kräkla", "mussla", "radband", "oxhuvud", "kors" samt "kors på rund fot". Antalet vattenmärken av varje typ växlar starkt. Av vissa typer finns även varianter utöver de avvikelser som uppstått av tekniska eller andra skäl. En om ock ofullständig redogörelse följer genom de avritningar som gjorts.

Endast den första hälften av varje lägg har paginering och denna består av en kombination mellan en liten bokstav + romersk siffra, t.ex. hj, hij, hiiij o.s.v. - Bladen redovisas i vår sammanställning med en genomgående nummerserie, blad 1 - 294.

Mariestad i juni 1973.

Harry Ericson

Erik Witting